

Egy elfeledett tábori lelkésről és Luther családi életéről

A reformáció 505. évfordulóján írta, összeállította: Kerecsényi Zoltán

Október 31. a reformáció emléknapja. A hagyomány szerint 505 esztendeje, 1517. október 31-én függesztette ki Luther Márton (Martin Luther, 1483–1546) német Ágoston-rendi szerzetes, a szász választófejedelemség teológiai doktora a wittenbergi vártemplom kapujára 95 pontba foglalt téziseit, melyeket a római katolikus egyház megreformálása érdekében tett közzé.

„Az igazi áttörést a Pál apostol Római levelében olvasottak jelentették a reformátor életében: »az igaz ember pedig hitből él...« (Róm 1:17). Megvilágosodott, letisztult gondolatait próbálta megosztani környezetével, így azokat pontokba szedte és – a történet szerint – kiszögelte a vártemplom kapujára. A 95 tétel központi gondolata a bűnbocsátó cédulák pénzért való árusítása ellen szólt, másrészt viszont kétségbeejtőnek találta, hogy az egyházi előírásokat előrébb helyezték, mint az Isten akaratának való engedelmeskedést. Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy sem Luther, sem Kálvin, Zwingli, Bullinger vagy a többi reformátor nem akart új vallást alapítani. Fő céljuk volt újraéleszteni az egyetemes keresztyénséget és visszavezetni az embereket a Krisztus-követő keresztyéni élethez, a hit kegyelmi életéhez, amely egyedül Isten Igéjének, akaratának engedelmeskedik...

*A reformáció örökségét valló és vállaló egyházak kezdettől fogva feladatuknak tekintik, hogy a keresztyénség a hit által, a biblikus alapokhoz ragaszkodva szolgálja az egyház megújulását. A keresztyén hit soha nem normák, szabályok rendszere és nem is világnézet vagy tan, mint ahogyan némelyek ma is próbálják kezelni. A keresztyén hit az ember és Jézus Krisztus között létrejött bizalmi kapcsolat. Megérti az ember Isten szeretetét, mellyel Egyszülött Fiát feláldozta érte, és válaszul élete felajánlásával viszonzza azt. Így a reformáció sohasem veszítheti el értelmét, időszerűségét, ahogyan a régi reformatori elv is mondja: »ecclesia semper reformata« – az egyház mindig reformálásra szorul.”**

Az idézett sorok Jákob János dandártábornoktól, tábori püspöktől, a Honvédelmi Minisztérium Tábori Lelkészi Szolgálat (HM TLSZ) Protestáns Tábori Lelkészi Szolgálati Ág, Protestáns Tábori Püspökség vezetőjétől valók. Öt évvel ezelőtt, 2017 márciusában, a Magyar Honvéd című magazinban jelent meg egy interjú a püspök úrral a reformáció emlékéve kapcsán, melyet üzenete miatt kiollóztam és megőriztem.

Felekezetközi családba születtem. Apai fölmenőim, rokonaim mind egy szálig a nyugat-dunántúli evangélikussághoz (dédapám evangélikus egyházközségi presbiter is volt), illetve oldalágon a reformátussághoz tartoztak, tartoznak. Különböző felekezetű szülők (római katolikus, lutheránus) gyermekeként láttam meg a napvilágot, a különféle vallási hagyományok, hitéleti szokások sok mindent meghatároztak eddigi életemben, s máig táplálnak, mint ahogyan erről már volt szerencsém vallani körülbelül hét esztendeje az Evangélikus Élet című hetilap hasábjain. Azonban a hagyományok „csak” hagyományok, a családi tradícióisztelet nem minden; csakis Isten Igéje a minden, az az igazán élő és ható. Ugyanakkor érdemes azért rátekinteni a familiáris örökségekre is, hogy ne váljon az ember a mai zűrzavarvilág játékszerévé.

Ahogy bármelyik családban megtörténhet, nagyon könnyű elfeledkezni arról, hogy honnan jövünk, elfelejteni azokat a küzdelmes utakat, amelyeket az elődeink jártak végig, és magától értetődőnek venni az örökséget, amelyet ránk hagytak. Időnként szükség van az emlékezésre, az emlékeztetésre, hogy mi is a hagyatékuk igazi értéke. Múltunk szűkebb és tágabb értelemben vett ősei, nagyjai nem csupán történelmünket, hanem a jelenünket is alakították. A múltból, a róluk való elmélkedésünk közben nem szabad megfeledkeznünk a jövőnkéről sem, mivel mindnyájan formálói vagyunk. Ahogy egy családnál a vér szerinti fölmenők, úgy egy nagyobb közösség, egy ország, egy város, egy falu jövőjének igazítása közben a nemzeti vagy a lokális múltban valaha élt, előremutató egyéniségek kapaszkodókat jelenthetnek. Az Örökkévaló mindig ad mellénk segítőtársakat, barátokat, testvéreket a nehéz helyzetekben. Így adta Luthert, s így adott olyan valakit is, mint akiről a továbbiakban szó lesz.

Nem véletlenül választottam bevezetésül a főtiszteletű tábori püspök úr gondolatait. Egy megsárgult, fekete-fehér fotóképeslapot őrzök a múlt század első feléből, rajta egy néhai magyar tábori lelkész, Törteli Lajos (1883–1930) evangélikus lelkipásztor portréja látható.

† Törteli Lajos.

„Őrállók. – A reformáció 400. évfordulója a Nagy Háborúban” címmel egy hallatlanul érdekes összeállítást adtak közre 2017. november 23-án a nagyhaboru.blog.hu-n**. Ebből idézek a következőkben Törteli Lajos megismerése céljából:

„A magyarországi evangélikus és református egyházak 1917-ben emlékeztek meg a reformáció kezdetének 400. évfordulójáról. Az első világháború mindennapi megpróbáltatásai közben ezt nem volt könnyű megszervezni. Az egyházi gyűléseken mégis többször foglalkoztak a protestáns felekezetű katonák lelki gondozásával, és törekedtek az evangélikus és református egyházak közös részvételével történő egységes megemlékezésekre. Törteli Lajos lelkész pedig sokat tett azért, hogy a katonák ne csak a jubileum alkalmából jussanak hozzá a vallásos tartalmú könyvekhez.

A bányai evangélikus egyházkerület 1917. szeptember 20–21-én tartotta közgyűlését Budapesten. Igen feltűnő és aktuális része volt az ülésnek Törteli Lajos ceglédi lelkész több pontból álló javaslata, amelyet mint tábori lelkész kérelem céljából hozott el az Isonzó-rontról 19 evangélikus és református társa nevében és megbízásából. Előterjesztését az ülés elfogadta és azt az illetékes fórumokkal való közlés és a további intézkedés megtétele céljából az egyetemes lelkészegyesület elnökének adta át. Értékes tanácsaik a következők voltak:

1. Írni kell a magyar honvédelmi miniszternek, a közös hadügyminiszternek és a Hadseregfőparancsnokságnak abból a célból, hogy a protestáns felekezetű legénységnek a reformációi jubileumi istentisztelet napján adjanak szabadságot, és őket lehetőleg valamilyen nyugodt helyre vezényeljék, hogy az úrvacsorát is zavartalanul felvehessék. (A napot az evangélikus és református tábori lelkészek határozzák meg.) Ezeken az istentiszteleteken az illető parancsnokságok hivatalból képviseltessék magukat. Ahol van, ott az ezredzenekart is vezényeljék ki a jubileumi istentiszteletekre. Az evangélikus és református püspöki kar egységesen hívja meg a hadsereget (itthon és a fronton) a jubileumi ünnepekre.

2. Gondoskodják az egyetemes evangélikus egyház, hogy a jubileumi napra írt alkalmas, teljes istentiszteleteket magában foglaló füzet magyar, német és szlovák nyelven is megjelenhessék.

3. Adjanak ki a református konventtel együtt egy közös emlékfüzetet, »1517–1917. Katonák jubileumi emlékkönyvecskéje a reformáció 400 éves évfordulója alkalmából a protestáns katonák részére. Kiadja az egyetemes evangélikus és református egyház« címmel. Ennek tartalma a következő legyen: a 9 püspök rövid szózata vagy fohásza, 2 kerületi felügyelő, 2 teológiai tanár, Pálfi Károly az Isonzo-Armee vezető református tábori lelkésze, 2 középiskolai tanár, 2

tanító, 2 képviselő, 2 főrendiházi tag néhány mondatos írása a katonákhoz a jubileum alkalmából. Bevezetésül néhány alkalmi textus, a reformáció rövid lényegi ismertetése, egy ének, befejezésül egy Istenről, egy királyról, egy hazáról szóló vers, a Himnusz két versszaka, és áldás legyen benne.

4. A frontot, vagy a front mögötti táborhelyeket és kórházakat meglátogatni akaró lelkészek az egyetemes (egységes protestáns) egyház nevében látogassák meg a katonákat.

5. Adjanak ki képes tábori levelezőlapokat »1517–1917« felírással és rövid textussal.

6. Kérjék meg a protestáns tanítókat, hogy az itthoni jubileumi ünnepek lefolyását levél alakjában írassák meg tanítványaikkal, és azokat küldjék el a tanítványok rokonaiknak a harctérre.

7. A protestáns katonák kitüntetései közzétételére a protestáns lapok szerkesztőit kérjék fel.

A közgyűlés szerint ezek mind olyan javaslatok voltak, amelyek a reformáció jubileumát népszerűvé, bensőségesé és emlékezetessé akarták tenni.

Ezután a magyar királyi honvédelmi miniszter a bányai egyházkerület közgyűlésének előterjesztésére úgy intézkedett, hogy a reformáció 400 éves emléknapiján a tábori lelkészek legalább a népfölkelő alakulatok részvételével ünnepélyes istentiszteletet tartsanak, egyben megkérte a közös hadügyminisztert is hasonló intézkedés megtételére.

A javaslatot betervező Törteli Lajos evangélikus lelkész 1883-ban született Tápiószentmártonban, a gimnáziumot 1903-ban, a teológiát 1907-ben végezte Pozsonyban. Ekkor külföldre ment és egy évig a göttingeni egyetemen folytatta tanulmányait. Hazatérése után káplán lett Cegléden, ahol 1915 nyarától lelkészi hivatalt viselt, ezután a bányai egyházkerület jegyzője volt. Már a hadüzenet után írt egy érdekes és feltűnő tanulmányt »A halotthamvasztás jogosultságáról« címmel, amit az egyházi és világi sajtó is dicsért, és aminek a háború adta meg az aktualitását.

1915. május végén tábori lelkészi szolgálatra hívták be Temesvárra, és amikor észrevette, hogy kevés a vallásos olvasnivaló a hadseregben, evangélikus felekezetű bajtársainak könyveket kezdett gyűjteni. Levélben kérte az evangélikus újságok olvasóit, hogy munkája megkönnyítésére és támogatására küldjenek a hátszóról magyar és német nyelvű könyveket, füzeteket a sebesültek és a betegek részére. A címe akkor az olasz fronton A. B. Div. San.

Anhalt 17. és Feldpost 109., vagyis a 17. hadosztály egészségügyi állomása volt. Ebbe a hadosztályba tartoztak a cs. és kir. debreceni 39., karánsebesi 43., szegedi 46. és temesvári 61. gyalogezredek. Azt írta, hogy a 900 evangélikus katonának különösen imakönyvekre van szüksége. A trónörökös, amikor 1915 júniusának végén Tirolban és Karintiában tett körutat, a harctéren meglátogatta Törteli Lajost is.

Törteli Lajost 1917 júliusában választotta meg a ceglédi egyházközség lelkészének, de mivel katonai szolgálatát töltötte, csak a háború befejezése után tudták beiktatni. Augusztusban a Scholtz Testvérek és Kókai Lajos könyvkiadók és könyvkerekedők segítségével Raffay Sándor (1866–1947), tekintélyes budapesti evangélikus lelkész, 1918-tól püspök, kétféle imakönyvből kapott nagyobb küldeményt a fronton. Az év végén azonban már saját írást készített a katonák számára. »A kibeszélhetetlen áldozatokért, miket lelkesedéssel hoznak a messze idegenben, megérdemlik, hogy halvány viszonzásként a szeretet ünnepén ebben a formában is érezhessék az otthonvalók szeretetének és hálájának megnyilatkozását. Egy evangélikus katona se maradjon szent karácsony napján az evangélium vigasztalása nélkül.« – kérte olvasóit Törteli.

Az 1915 végén megjelent »Ma született néktek a Megtartó (Karácsonyi prédikáció dicsőségesen harcoló katonáink számára)« című könyve kiadásán az is szerepelt, hogy a szerző akkor egy császári és királyi gyaloghadosztály evangélikus táborigazgatója volt és a délnyugati harctéren írta szentbeszédeit. A tiszteletes célja az volt, hogy a hozzátartozók ezt is küldjék el a fronton szolgáló katonák lelki gondozása céljából. 1916 karácsonya előtt nagy mennyiségben ismét kiadták a füzetet, és megjelent a német nyelvű változata is Karl Hoffmann gölnicbányai (Gelnica, Szlovákia), szász nemzetiségű evangélikus lelkész fordításában.

Ezek után a hadvezetés »az ellenséggel szemben kitűnő és önfeláldozó szolgálatért« a lelkészi érdemkereszt II. osztályával tüntette ki Törtelit. A tiszteletes egyébként már 1915 májusától teljesített lelkészi szolgálatot a doberdói harctéren, ahol sorozatos kérésére közös protestáns kápolna is épült. Ennek oltárképét, amikor a magyaroknak vissza kellett vonulniuk, Törteli elhozta magával, és a festményt a pozsonyi teológiai akadémián helyezte el.

Az egyik hadsereg protestáns táborigazgatóinak részleges konferenciája Törteli Lajos javaslatára határozta el egyhangúlag azt is, hogy háborús tapasztalataiknak, élményeiknek, írásaiknak legjavát egy vagy több kötetes munkában közreadják. »A történetileg is érdekes munkát bizonyára szívesen fogják fogadni az irodalmi körökben is« – írta a tudósító. Nem tudni azonban – a történész nagy bánatára –, vajon elkészült-e. Lelkésztársai a kötet

szerkesztésével is Törtelit bízták meg, a bevételt pedig mindenképpen háborús jótékony célra akarták fordítani.

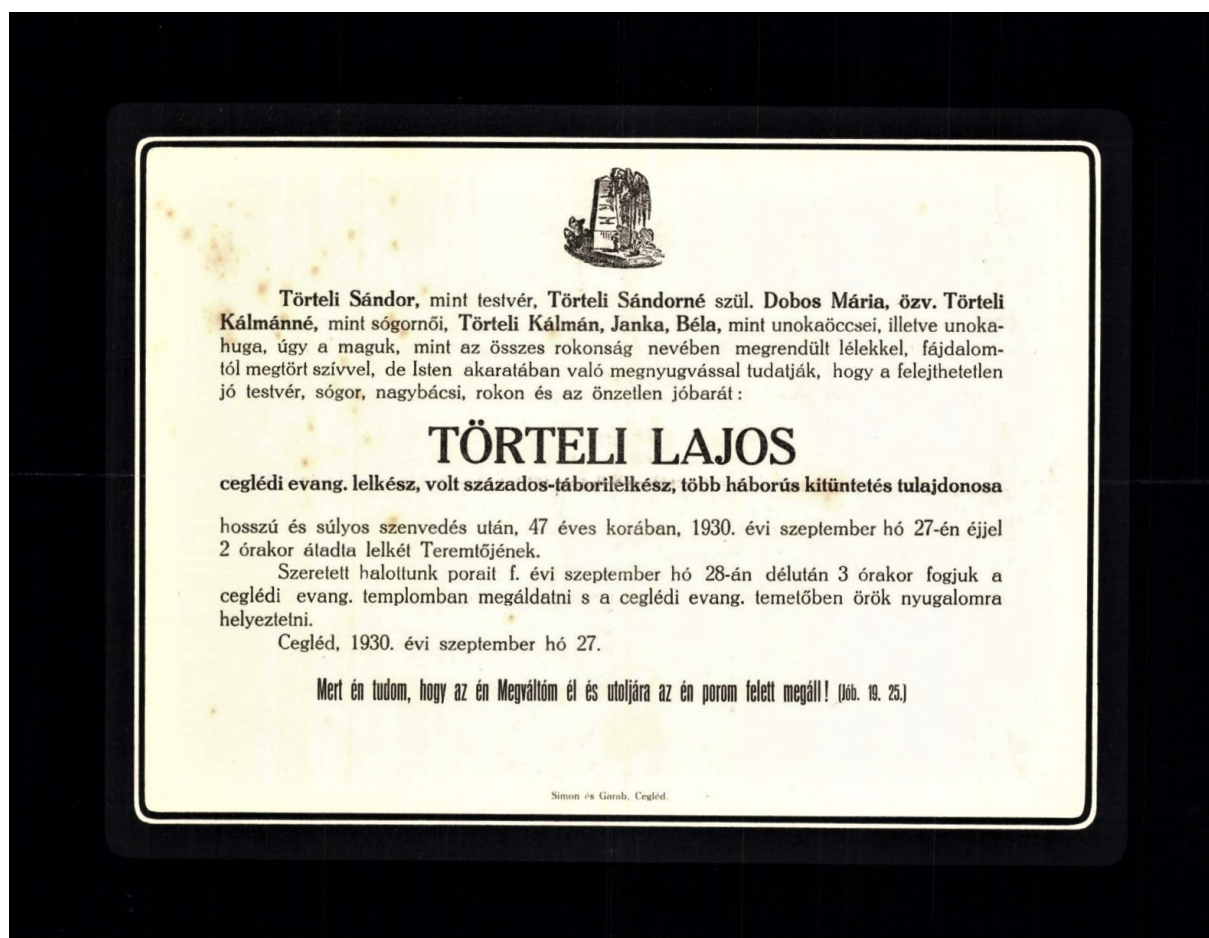
Ilyen aktív lelkeszi és irodalmi tevékenység után 1917 szeptemberében jelent meg a reformáció évfordulójára emlékező füzet is. A címe ez volt: »1517–1917, A jubileumi esztendő intése harctéri katonáinkhoz. Egyházi beszéd a reformáció 400 éves jubileumára.« A füzet ára 20 fillér volt, de 100 példányt már 28 koronáért megkaphattak a lelkeszek, hogy nagy számban rendeljék. Ugyanezt németül is kiadták »Die Mahnungen des Jubeljahres an unsere Soldaten am Schlachtfelde« címen. Alcíme: »Die deutsche Übersetzung besorgte Karl Hoffmann evangelische Pfarrer«. »Ez a füzet egy egész reformáció-jubileumi istentiszteletet (énekekkel együtt) tartalmaz – olvasható az ajánlásban – és hivatva van arra, hogy hitünk igazságait katonáinkban ébren tartsa.« A magyar és német nyelvű kiadványokat egyébként a Scholtz Testvérek budapesti könyvkereskedése terjesztette.

»A reformáció jubileuma alkalmából – írta Törteli Lajos néhány héttel később – a harctéren küzdő katonák részére alkalmi füzeteket, apró, népszerű értekezéseket s prédikációkat kérek evangélikus egyházainktól. Ez alkalomra én is írtam egy teljes istentiszteletet magában foglaló prédikációs füzetet, melyet magyar és német nyelven a Scholtz Testvérek adtak ki. Kérem ennek a kiadványnak is szíves támogatását. A kiadó egyetem. egyházunknak tesz szolgálatot a füzet kiadásával, sajnos azonban a közöny miatt tetemes összeget kénytelen ráfizetni önzetlenségére. A különböző frontokon küzdő és vérző katonáink a jubileumi évben néhány koronányi adományt megérdemelnek minden egyháztól. Október elmúlása ne legyen akadály, mert a viszonyok miatt a jubileumi ünnepséget én is csak valamikor novemberben vagy decemberben tarthatom meg katonáimmal, híveimmel. A kegyes küldeményekért hálás köszönetet mond előre is Törteli Lajos evangélikus táborigaznagynak, Div. San. Kol. No. 17. Táborigaznagyi posta 647.« Az aláírás szerint a lelkipásztor ekkor is a 17. hadosztály egészségügyi állomásán szolgált az Isonzónál.

Törteli Lajos táborigaznagyi tevékenysége több kutatást és nagyobb figyelmet igényel, ezért a reformáció kezdetének idején 500 és a Nagy Háború 100 éves évfordulója kapcsán fontos lenne részletesebben megismerni áldozatvállalását és hittel teljes frontszolgálatát.”

A történész szerző, dr. Bartók Béla záró gondolatai most, öt évvel az ötszázadik évforduló után is aktuálisak. Valóban nagyobb figyelmet érdemelne a mindössze csak negyvenhét esztendőt élt hajdani tisztelendő, Törteli Lajos ceglédi evangélikus lelkipásztor, százados-táborigaznagyi, több háborús kitüntetés tulajdonosa. Megérdemelné a méltóbb emlékezetet.

A library.hungaricana.hu-n rábukkantam 1930-as gyászjelentésére***,

a medit.lutheran.hu-n, az Evangélikus Családi Lap 1905. december 20-i, karácsonyi számában pedig a „Luther családi élete” címet viselő, „családbarát” írására****.

A Magyar Nemzet polgári napilap mai, 2022. október 29-i lapszámában lehetett olvasni:

*„Magyarországon a megkérdezettek 92 százaléka mondta, hogy számára nagyon fontos a család, amivel hazánk megelőzte a hagyományosan családcentrikusságukról híres olaszokat a Mathias Corvinus Collegium (MCC) Ifjúságkutató Intézetének nemzetközi felmérése szerint. Ez cáfolata annak az úgynevezett progresszív szellemiségnek, amely megkérdőjelezi a család jelentőségét és a család intézményének lebontására törekszik.”******

Ezelőtt száztizenhét évvel írta Törteli tisztelendő: „A történelem igazságai iránt fogékony ember előtt ismeretes a reformációnak óriási jelentősége a vallás, a lelkiismereti szabadság, a szellemi felvilágosodottság, a nemzeti nyelv és

irodalom terén; ámde van a reformációnak mindezen kívül még egy – talán nem is annyira ismert és méltányolt, de a szó legnemesebb értelmében áldásos és nemesítő hatása: a családi életre. Amint nem tagadhatni új életet keltő erejét a szellemi téren, úgy el kell ismernünk, hogy az erkölcsiség terén is új, egészséges alapot teremtett... A világtörténeti jelentőségű férfiak családi élete iránt az emberiség mindig bizonyos érdeklődéssel viseltetik, mert megragadja azon ellentétnek varázsa, amelyet az ily szellemóriásnak közéleti szereplése és családi köre közt lát: a világban eleme a küzdelem, az alkuvást nem ismerő harc, a családban ellenben a szelíd béke, a gyengédség, szeretet és elnézés. Ilyen ember volt a mi nagy reformátorunk, Luther Márton is; az ő boldog családi életéből fennmarad a tanulság örökké: a nő igazi élethivatása, hogy jó feleség s jó családanya legyen, a férfi sorsa a küzdelem. S míg odakünn a nagyvilágban az élet tengere sziklákat ostromolva háborog, simuljanak el a habok a csendes öbölben, a boldog családi körben. A családi otthon legyen szentély, hová nem hatol el a durva földi lárma, áldozzanak abban a család tagjai a szeretet oltárán, s akkor bizonyosan beköszönt s állandó lakást talál ott a minden család legkedvesebb vendége: a boldogság!”

Történelmi Lajos teljes írását az alábbi oldalakon, a reformáció 505. és a reformátorfeleség, Bora Katalin (Katharina von Bora, 1499–1552) közelgő 470. halálzási évfordulója alkalmából osztom meg.

Az Evangélikus Családi Lap 1905. december 20-i számából:

Törteli Lajos: Luther családi élete

A történelem igazságai iránt fogékony ember előtt ismeretes a reformációnak óriási jelentősége a vallás, a lelkiismereti szabadság, a szellemi felvilágosodottság, a nemzeti nyelv és irodalom terén; ámde van a reformációnak mindezen kívül még egy – talán nem is annyira ismert és méltányolt, de a szó legnemesebb értelmében áldásos és nemesítő hatása: a családi életre. Amint nem tagadhatni új életet keltő erejét a szellemi téren, úgy el kell ismernünk, hogy az erkölcsiség terén is új, egészséges alapot teremtett.

Természetes, hogy mindennek előtt a papság erkölcsét nemesítette meg az Ige tisztító erejével. Vajon találhatnánk-e ennek igazolására szebb és fényesebb példát Luther családi életénél, ki annak a csodálatos forrongó korszaknak, melyet bátor szavával hívott életre, a legtipikusabb képviselője volt. Az ő családi életéből merítheti a késő utókor is az ékesen szóló bizonyosságot: mi módon hatja át az az ő evangéliumi erő és szellem a házastársaknak egymáshoz, a szülőknek gyermekeikhez s a gyermekeknek szüleikhez való viszonyát s mi módon teszi szentéllé a családi kört. De meg szükséges éppen Luther családi életét, annak szeplőtlen evangéliumi tisztaságát mutatnunk be, mert amint nem hiányoztak a múltban, úgy nem hiányoznak ma sem a szellemi mozgalmak keletkezésének a kor szellemi hanyatlásában és erkölcsi romlottságában rejlő okait felismerni nem tudó s rosszakaratú ellenfelek, kik elég vakmerők a reformáció világra szóló mozgalmának eredetét az ágostonos barátoknak a nőtlenség fogadalmától való szabaduló szándékára magyarázni.

Luther nem azért reformált, hogy megnősülhessen – mert ezt megtehetette volna a reformáció nélkül is –, hanem azért nősült meg, mert a reformáció evangéliumi szelleme azt megkívánta.

*

„A világnak Isten Igéje után nincs drágább kincse a földön, mint a házasság, amelyet Isten rendelt, tart fenn és szentel meg és így az emberre nézve Istennek legnagyobb kegyelme és adománya a vidám, istenfélő és házias feleség...”

Luthernek e szavai szívének legmélyéből fakadnak, mert hiszen ő saját lelkével élvezte át a boldog házasság minden áldásait.

Azt mondják, a házasságok égben köttetnek, az övé bizonyára ott köttetett! S hogy is ne lakozott volna Lutherrel egy fedél alatt a családi boldogság, mikor

oly igazán nemesen fogta fel a házastársi viszonyt. Látta, hogy Isten rendelte a házasságot, tehát hirdette is azt tanításaiban. Hiszen az apostolok nagy része is házas volt, de házasok voltak a keresztyén papok is jó ideig, századokon át; azért a reformáció, illetve annak diadalmaskodó hőse: Luther, házasságra buzdította az evangélium papjait, sőt végül maga is, hogy jó példát mutasson s atyja hő kívánságának is engedjen, 1525. június 13-án nőül vette Bora Katalint, a nimptseni női zárda egykori lakóját. Luther házassága nem kis feltűnést keltett, meg is indult a világ nyelve – amint az ma is szokás –, mindenkinek volt valami mondanivalója: íme, ezért volt hát szükség a reformációra és így tovább. Pedig Luther sem fellépése előtt, sem fellépésekor nejét nem ismerte; hét évvel később nősült meg. Ámde Luther csiripelő ellenfeleit, mint a királyi sas egyetlen mozdulatával rebtentette szét.

„Mert hiába találja a bagoly sötét éjszakának a fényes nappalt, azért a nappal nem éjszaka, sem az éjszaka nem nappal.” Az ember törvénye Isten törvényét meg nem semmisítheti, a házasságot, a családi életet pedig Isten rendelte, mikor az embert férfivá és nővé teremtette. „A kolostori fogadalomnak (pedig) Isten Igéjében semmi alapja, és mint keresztyénellenes cselekedet, önmagában semmis” – írja Luther egyik művében; nem is törődött soha a világ nyelvével, ő boldog volt s lelkiismerete nyugodt. Meglátta az élet viharában azt a csendes kört, ahol megfélekedve nehéz fáradalmairól, s küzdelmeiről, mindig új erőt meríthetett övéinek ragaszkodó szeretetéből, ahol hűséges feleségének mosolya s a köréje sereglő gyermekek szelíd vidámsága csak boldogsággal tölthették el szívét. Mert valóban, az ő családi élete minden időkre mintaképe az igazi evangéliumi családi életnek. Joggal mondja Bauer Vilmos: „Micsoda veszteség lett volna a német népre, az egész keresztyénségre nézve, ha ez az ember nem lett volna családapa.”

Valóban patriarcalis élet folyt Luther házában. Luther, a családapa, kezében hárfájával, oldalán az ő hűséges Katája, a körülöttük játszadozó gyermekek, mint a hajladozó olajágak a szilárd törzsön, a velük foglalatoskodó jó Mume Lene; Melanthon, Bugenhagen, Justus Jónás, Amsdorf, Cranach s a többi jó barátok a közelben, majd e tudósokkal együtt a Biblia egyes kérdései felett vitatkozva, majd az egész kör az asztalnál Luther magyarázatait s szellemes aranymondásait hallgatva, s asztal után amint mindnyájan vidám és vallásos eszmecserében és énekekben gyönyörködtették egymást: mind, mind, ez idillikus jelenetek mindegyike az igazi evangéliumi családi életnek megragadó, gyönyörű mozaikdarabja!...

Bora Katalin, Luther neje egyszerű, szegény nemesi családból származott, szülei még gyermekkorában kolostorba adták, hogy így gondoskodjanak jövőjéről, ámde a világtól elzárkózó kolostori élet nem hatotta meg az ő, a való élet számára teremtett lelkét, kivágyott a börtön komor falai közül a szabadba, az

igazi életbe, s vágya csakugyan teljesült is éppen élete virágkorában; 24 éves volt, midőn sikerült néki társnőivel elhagynia a börtönnek tartott zárdát.

Erre két év múlva vette nőül Luther, ki akkor 42 éves volt. Katalin valóban példás és hű feleség, gondos anya és kitűnő háziasszony lett. Reggel négy órakor már rendszeren talpon volt s felkeltegette a cselédeket, amiért is férje őt a „wittenbergi hajnali csillagnak” nevezte. Egyszerű volt magaviseletében, ruházatában, takarékos, kegyes és istenfélő, minden érzelgés avagy különködés nélkül.

A szó legnemesebb értelmében papné volt, s hű segítő társa Luthernek, kiben csupán a férjet látta, nem pedig a század szellemi hőjét, kinek szavára a fél világ mozdult meg. Erasmus azt mondja Bora Katalinról, hogy híres szépség volt, de ha az egykorú s hű arc képe után ítélve, nem is mondhatjuk annak, annyi bizonyos, hogy tűzről pattant menyecske lehetett, s aligha szépségével hódította meg Luthert, mint inkább lelkének nemes érzésével s szelíd háziasságával. Éppen ezért is volt örökké tartó az ő hű ragaszkodásuk és egyetértésük, mert egymásban nem a múló, hervadó külsőt, de az örökké szép s üde benső lelkületet szerették és becsülték meg. Ezen szeretettel gazdag benső viszonyt soha semmi mélyebben meg nem zavarta – bár szeretnék az ellenfelek gyűlöletből az ellenkezőt bizonyítani, minden efféle állítás azonban pusztán ráfogás –. A tény az, hogy Kata asszony a házi teendőkhöz beleszólni senkinek sem engedett, mert ő maga érezte a velük járó nagy felelősséget; valóban nem csekély dolog hárult rá, hat gyermeke volt, előbb ezeket kellett rendbe hoznia, s csak ezután láthatott a takarításhoz, főzéshez; ez utóbbi pedig éppen nem volt kis feladat, ha meggondoljuk, hogy Luther házában naponként átlag mintegy 20 személy étkezett, a családtagok, diákok, vendégek, idegenek és a cselédség... Úgyhogy ugyancsak kellett sűrögnie-forognia s néha bizony pörlekednie is Kata asszonynak, hogy mindenkinek ékesen és szép rendben folyjanak...

Bora Katalin ezt a nagy fáradságot napról-napra, hónapról-hónapra s évről-évre szenvedte át; azaz nem volt az rá nézve szenvedés, hanem életelem, hitvesi kötelesség, öröm. Ily körülmények között melyik volna az a háziasszony, ki ne követelné magának a függetlenséget a háziakban? Bora Katalinnak megvolt e függetlensége s a háziakban bizony nem engedte a maga jussát; egyszer valami dolgon megharagudva, hosszabb prédikációt tartott férjének, amire Luther tréfásan jegyezte meg, hogy a prédikáció után el ne felejtse elmondani a „Miatyánkot”, s amikor még tovább is folyt a jogos szóáradat, az iránt érdeklődött Luther, hogy vajon Kata asszony azért prédikál-e oly hosszasan, mert nem jut eszébe az Ámen.

Egy ily alkalommal egy angol diák járt nála, s német nyelvmestert keresett, Luther tréfásan évődve feleségét ajánlotta neki, erősítgetve, hogy Kata asszony

kitűnően bírja a német nyelvet. Egy más alkalommal vig családi körben jegyezte meg, hogyha még egyszer megházasodnék, kőből faragtatna magának egy csendes feleséget. Ám de mind e kijelentéseket csak humoros jókedv, nem pedig a látszólagos elkeseredés adta Luther ajkaira, mert ő hű feleségének a háziakban való feltétlen jogát mindenkor meggyőződésből ismerte el, sőt mintegy szentesítette is tréfás leveleiben, ahol feleségéről mint „Kata úrról” beszél, egy levelében meg éppen „Allerheiligste Frau Doctorin”-nak szólítja, magát pedig így írja alá: „Euer Heiliger williger Diener Martinus Luther” („Szentséged kész szolgája L. M.”). Ugyancsak kedvesen tréfás egyik levelének címzése: „Az én kedves feleségemnek, Luther Catharinának, az én nagyságos asszonyomnak kezeihez és lábaihoz, Wittenbergben.” Hogy az ilyen megszólításoknak egyes egyedül a szeretet és hűséges ragaszkodás volt az alapja, azt maga mondja el Luther jó barátjának, Bugenhagennek, egyszersmind e pár sor Bora Katalin legszebb jellemzése:

„Szívesen jött az én Katám – úgymond Luther – szerény kis hajlékomba, és sok gond közepette példásan vezette házamat, betegségemben gondozott, gyermekeinket szívbeli szeretettel ápolta. S engemet, mint hű és vidám feleség mindenkor szeretett, s nemcsak mint hitvestárs, hanem mint cseléd szolgált. Azért bíztam rá mindenemet, s azért engedem, hogy a házban minden akarata teljesüljön, ennyiben ő bizonyára az én »jóságos uram«, amint gyakran nevezni szoktam...”

Ám azért Lutheren az „asszony” sem diadalmaskodott, a kölcsönös egyetértés, egymás gyöngéinek elnézése és egymás szeretete mindenkor biztosította és erősítette a családi boldogságot. „Szeretem Katámat, valóban jobban szeretem, mint magamat.” Nem is adta volna oda Luther a világ minden drágaságáért, amint mondogatta: „Nem az egész francia királyságért, nem még Velence vagyonáért sem, sem pedig boldog szegénységét nem cserélte volna fel a Croesus kincsével” ...

Lutherék házasetének összekötő láncszemeit gyermekeik alkották; összesen hat gyermekük volt, három fiú és három leány (János, Erzsébet, Magdolna, Márton, Pál és Margit), minden gondjukat immár gyermekeik nevelésére fordították, mind a ketten szívvel-lélekkel csüggték rajtuk, s mint Istennek legkedvesebb ajándékát szerették őket; mennél inkább növekedtek, annál nagyobb lett a szülőknek az öröme is. Luther már csecsemő korukban örömmel bibelődött velök, bár maga kénytelen volt beismerni, ha a kicsikét vigasztalás és becézés helyett keservesen megríkatta, hogy az asszony a kis ujjával is jobban tud bánni a gyermekkel, mint a férfi mind a két öklével, s bámulva gyönyörködött, mikor látta, hogy felesége mily kedvesen tud – előtte érthetetlen nyelven – csevegni a kis babával s mily szépen tudja dallamos dalaival a síró gyermeket megnyugtatni, és elaltatni a bölcsőben. S ha egyik-másik apró sarjadék

hangosan tiltakozott a bepólyálás ellen, mosolyogva mondogatta a büszke apa: „Csak kiabálj fiam, rugdalódz, és védjed magadat, lám engemet is megkötözött a pápa, de én kiszabadítottam magamat az ő kezeiből!...”

A vallásos nevelésre az atya kezdettől fogva nagy gondot fordított, ha nem volt odahaza, feleségét mindig kérte leveleiben: imádkoztassa a gyermekeket szüleikért és a választófejedelemért, sőt maga is több kedves levelet írt nekik, melyekben az engedelmessegre és vallásosságra inti őket, s ha szép dolgokat hallott felőlük, ajándékokkal is meglepte őket útból hazajövet.

Egy ilyen gyönyörű levele, amely egyúttal örökre mintaképe annak, mi módon lehet a kisgyermeknek üde képzeletére nemesítőleg hatni, s melyet fordításban egész terjedelmében közlünk, a következő. E levelet Luther 1530-ban írta Koburgból a négyéves Jánoskának:

*„Kegyelem és békesség a Krisztusban, kedves fiacskám!
Örömmel látom, hogy jól tanulsz és szorgalmasan imádkozol. Tégy úgy, fiacskám, ezután is: ha hazamegyek, szép vásárfiát viszek neked. Ismerek egy szép, vidám kertet, oda sok gyermek jár, mindegyiknek aranyos ruhácskája van, szép almát, körtét, cseresznyét, szilvát szednek a fák alatt, énekelnek, ugrándoznak és vidámak. Azután van nekik aranyos kantárú s ezüstnyergű lovacskájuk is. Én erre megkérdeztem a kert gazdáját, hogy kinek a gyermekei azok. Erre azt felelte, hogy ezek olyan gyermekek, akik szívesen imádkoznak, tanulnak és engedelmeskednek. Erre én ezt mondtam:»Nekem is van egy fiam, Luther Jánoskának hívják, nem jöhetne-e ő is ebbe a kertbe, hogy ily szép almát és cseresznyét ehessen, ilyen deli lovacskákon nyargalhasson és játszassék ezekkel a gyermekekkel?« Mire az ember ezt mondta: »Ha szeret imádkozni, tanulni és szófogadó, úgy eljöhet ő is ebbe a kertbe, sőt még Fülöpke és Józsika is (Justus János és Melanthon Fülöp gyermekei), s ha mindnyájan együtt lesznek, kapnak trombitákat, dobot, harmonikát és mindenféle hangszereket, aztán táncolhatnak meg lövöldözhetnek is kis nyilacskákkal.« Azután megmutatta nekem a kertben azt a gyönyörű rétet, ahol táncolni szoktak, oda voltak készítve a trombiták, dobok, meg az ezüst nyilacskákat. De még korán volt, a gyermekek még nem is ettek, így nem is várhattam be a táncot, s így szóltam a jó emberhez: »Jó Uram, és most sietek és megírom mindezt az én János fiacskámnak, hogy mindig szorgalmasan imádkozzék, jól tanuljon és legyen engedelmes, hogy ő is eljöhessen ebbe a kertbe s hozza el magával Lene nénit is.« Erre így szólt a jó ember: »Legyen úgy, menj és írd neki.« Ezért kedves János fiacskám, tanulj és imádkozz örömmel, s mondd meg Fülöpkének és Józsikának is, hogy ők is tanuljanak és imádkozzanak, úgy együtt jöttek majd abba a kertbe. Ezzel a mindenható Isten legyen veled, köszöntsd Lene nénit, és csókold meg helyettem.*

Koburg várában, 1530.

A te édes atyád, Luther Márton.”

Amikor pedig odahaza tartózkodott, minden szabad idejét gyermekei között töltötte, velük játszott, tanult és imádkozott, úgy elvegyült köztük, mintha ő is gyermek lett volna... Az alapismereteket mindenképp ő adta meg nekik, csak amikor már fölnevekedtek, fogadott melléjük házitánítót, valami szorgalmas szegény diákot, a minthogy az ilyeneknek mindenkor nagy pártfogója volt.

Számos gyönyörű jelenetet jegyeztek fel Lutherék hív szeretetéről gyermekeik iránt. Egy alkalommal, amint Izsák feláldoztatásáról beszélt Luther a családi körben, s fiacskája János hízogóén ölelte át atyja térdeit, elmélázva szólt oda feleségének: „Hogyan doboghatott Ábrahám szíve, mikor fiát áldozatra vitte. Bizonyosan meg sem mondta Sárájának! Én perbe tudnék Istennel szállani, ha tőlem hasonlót kívánna.” Erre Katalin asszony is megjegyezte az anya szeretetével: „Sehogy sem tudom megérteni, hogy Isten oly kegyetlen dolgot is kívánhatna az embertől, hogy saját gyermekét végezze ki.” „És lám – felelt rá Luther – ő mégis egyszülött fiát keresztre hagyta feszíteni miérettünk...”

Bármennyire is szerette Luther a gyermekeit, szigorú is tudott lenni velük szemben, ha megérdemelték, különösen, ha engedetlenkedtek. „Inkább ne legyen fiam, mintsem hogy engedetlen legyen”, ez volt jelszava annak az apának, ki életét adta volna gyermekeiért. De e kemény szigorúság nem ama megtorló, hanem az atyai szerető szívből fakadó szigorúság volt, amelyet mindenkor csupán azért alkalmazott, hogy gyermekeiről, mint növekedő fácskákról a gondos kertész a fattyúhajtásokat lenyesegetse, s nemes hajlamaikat fejlessze, növelje. De meg híven követte Pál apostol intését, hogy az egyházi előjáró gyermekeit istenfélelemre és engedelmségre nevelje. Azt is jól tudta Luther, hogy az ördögnek éles szeme vagyon s meglátja nagy hirtelen, ha valami gáncsra méltó dolog esik meg a nagy újító házában, s igyekszik azt menten felhasználni, hogy megcsúfolja a reformátor tanait. Ezért is kellett mindennek ékesen és szép rendben történnie Luther házában; így lett Luther, mint családapa is mindenkinek ékesen szóló eszményképévé, így lett az ő családi élete az igazi keresztyén családi életnek valódi mintájává.

Luther szeretten-szerette övéit, de szerette barátait is, sőt szíve, háza nyitva állott nemcsak barátai, de az idegenek számára is. Melanthon, Bugenhagen, Justus Jónás, Amsdorf s a többiek nem egy kedves órát töltöttek Luther családi körében, ahol mindenkor a legszívesebb vendégszeretetben részesültek. Nem voltak gazdagok, de amijük volt, az felebarátaiké is volt; a család jövedelme Luther tanári fizetése volt, összevissza 200 frt, úgyhogy sokszor csak a válaszfedelem mentette meg a családot természetbeli és pénzbeli ajándékaival a nagyobb zavartól. Luther könyvei is csupán a kiadókat gazdagították, mert az írói tiszteletdíj akkor még valami ismeretlen fogalom volt.

És mégis szegénységüket megosztották a még szegényebbekkel, különösen a szegény diákok sorsát viselte szívében Luther; szállást és sokaknak teljes ellátást adott ingyen, tőle telhetőleg minden módon segítette őket. Egyszer egy szegény diák jött Lutherhez (némelyek szerint a magyar Dévai Bíró Mátyás lett volna az), és mint végső reménységétől, tőle kért segítséget. Luthernek nem lévén készpénze, szeme egy aranyozott ezüst billikomon akadt meg, melyet nemrég kapott a fejedelemtől ajándékba, s ezt adta oda neki, hogy adja el az ötvösnél. Az ifjú nem akarván elfogadni a díszes serleget, Luther összehorpasztotta azt, s így szólt az ifjúnak: „Nékem nincs szükségem ezüstszerlegre, vedd és vidd el az ötvöshöz, s amit kapsz érte, tartsd meg magadnak...”

Máskor egy szegény embernek, minthogy pénzt nem tudott adni, gyermekének keresztelési ajándékát adta oda, feleségét pedig azzal vigasztalta: „Hiszen gazdag az Isten, ne aggódjál, majd megajándékoz minket egyébbel.”

Azok pedig, akik vele egy asztalhoz ülhettek, nemcsak a testet táplálták kívánságaiban, hanem a lelket is. Ezért volt sokak előtt olyannyira kedves az a néhány óra, amit Luther házában tölthettek. Így Régius Orbán, ki egy egész napon volt Luther szívesen látott vendége, azt mondta, hogy ez volt életének legkedvesebb napja, s Mathesius, a joachimsthalai bányatelep lelkipásztora hálaát adott minden nap Istenének, hogy oly szerencsés volt egy ideig Luther vendége lehetni. Pedig lám, az egykori wittenbergi augustinusok kolostorában a legnagyobb egyszerűség uralkodott. E kolostort, miután a barátok egyenként megszökdöstek belőle, a választófejedelem Luthernek ajándékozta, s azon celláiban, ahol a család lakott, valamint a többi helyiségekben is, hol a diákok s a vendégek laktak, majdnem mindenütt a régi egyszerű berendezés maradt meg, tehát sehol fény, sehol pompa...

Azonban, ha vendégek érkeztek, vagy pedig a család jó ismerősei jöttek össze valamely ünnepélyes alkalomból, úgy Kata asszony felrakta az egyszerű tölgyfa asztalra legszebb edényeit s az ezüst boroskannát, melyet Luther kapott ajándékba, s szíves szeretettel szolgálta fel az étkeket, mik egyszerű konyhájából kikerültek. Az étkezést a gyermekek buzgó imája vezette be, de nem is történhetik ez másként egy igazi evangéliumi család asztalánál. Ebéd közben Luther gyakran mély és komoly gondolatokba merült, ilyenkor nem hangzott egy szó sem az egész ebéd ideje alatt, mintegy uralkodott a régi, kolostori silentium. Ki is zavarta volna a nagy embert nagy gondolataiban. Máskor azonban igen vidám és jókedvű tudott lenni, s ilyenkor vége hossza nem volt a szellemes eszmecserének. „Tréfát komoly szó, ezt ismét élces ötletek váltogatták. Anélkül, hogy feltűnt volna a társaságnak, a beszélgetés mindig a magasba irányult. A földről az égbe szárnyaltak a gondolatok és érzelmek, honnan ismét megerősödve tértek vissza a földre...”

„Ami élcet ki tud pattantani az elmék egymáshoz való súrlódása: ami ügyes szójáték kifakad a benső élet melegében: az mind ide-oda cikázott, surrant az asztal egyik végétől a másikig... Emlékek, alkalmiságok tarka egymásutánban, rendszer nélkül, de annál több hatással, mint valami darázsraj zsongott a családi szobában.” S amikor Luther elkezdett beszélni, a vendégek gyakran letették a villát és a kést, s gyönyörködtek a gyöngyszemekben, mik ajkáról leperegtek. Úgy, hogy Kata asszonynak kellett gyakran közbeszólnia: „miért beszélgetnek folytonosan, miért nem esznek, hiszen meghűl az étel...” Azonban ki gondolt volna az ételre, itatra akkor, mikor a szellemesség és bölcsesség forrását élvezhette. Rendesen a családnál étkező Mathesius János, Veit Ditrich, dr. Weller, Herderich Gáspár stb. jegyzeteket készítettek és Luther sok kedves mondását őrizték meg az utókor számára, e beszédeket ők „condimenta mensae”-nek, „asztali fűszernek” nevezték, mi pedig, mint Luther „aranymondásait” („Tischreden”) ismerjük. A beszélgetést maga Luther szokta bevezetni: „Mi újságot hallottatok?” Az első kérdés rendesen felelet nélkül maradt, mert szerénységből senki sem akart szóvivő lenni. Ekkor Luther az idősebbeket név szerint szólította meg, mire azok átvették a szót, s csakhamar élénk beszélgetés fejlődött ki; de ha Luther ragyogtatta ékesszólását, mindnyájan csendben figyeltek: „Az ördög kiosztja az eget az embereknek a bűnök megismerése előtt, Krisztus azonban megvigasztalja a hívőket a bűnök beismerése után.” „A tett elkövetése előtt az ördög a bűnöket kicsinyeknek és csekélyeknek tünteti fel, a tett elkövetése után azonban annál nagyobbaknak és súlyosabbaknak...” „Ha azt cselekednők, amit cselekednünk kellene, Isten is azt cselekedné, amit mi akarnánk...”

Ha kifogytak a komoly és tudományos tárgyakból, áttértek a mindennapi élet dolgaira, a mesék országára is. Folyt ilyenkor a szó a törökről, a francia királyról, a pápáról, a mannsfeldi boszorkányokról, a furfangos wartburgi ördögökről stb. A házasságról lévén szó, megjegyezte egyszer Luther: „Házastársakat összehoronálni nem nagy virtus, de azokat együtt tartani már emberi erőt felülmúló feladat – Ádám és Éva a paradicsomból kiűzetvén, bizonyára egyebet sem csináltak az alatt a 900 esztendő alatt, míg együtt éltek, mint folyton pörlekedtek. Éva azzal érvelt Ádám előtt, hogy: »te etted meg az almát«, mire Ádám azt vetette oda: »hát akkor minek adtad ide.« Nincs szebb az egyetértésnél!”

Az asztaltól való felkelés az étel utáni imádság elmondásával történt, erre sokszor vallásos és világi ének és zene következett. Luther véghetetlenül szerette az éneket, hiszen maga mintegy 36 egyházi éneket költött, melyek erejüknél és dallamosságuknál fogva legkedvesebb s legszebb énekeink közé tartoznak. A zenét is véghetetlenül kedvelte, Isten ajándékának nevezte, amely elűzi az ördögöt, s vidámmá teszi az embert; a zene mellett elfeled az ember minden haragot, szenvedést és minden terhet, s éppen azért Isten Igéje után a

legnagyobb tiszteletet érdemli; ezért minden összejövetelnél felhangzott az ének, világi és egyházi vegyesen. Luther, kezében hárfájával, vezette az éneket, vele énekelt egész családja, minden vendége. Vajon kell-e gyönyörűbb családi jelenet?

Ott áll Luther a középben, mint a társaság központja, mint „pater familias”, mellette hűséges Katája, körülük a gyermekek, a jó Lene néni, a diákok, a vendégek, s megelégetve a világiakat, megemlékeznek a jó Istenről, ki megelégette a testet, felvidította a lelket, s világot gyújtott a sötétben, amely nem csak az ő szívükben ragyog, de beragyogja az egész világot. Csoda-e hát, ha a hálás szívek s a tetterős lelkek diadaléneket zengenek a megtartó Istennek? S ha lelki szemeink előtt ott látjuk a hárfa kedves hangjainál éneklő boldog családi kört, amelynek hite erősebb, mint a kőszirt, hogy Isten az ő ügyét nem fogja elhagyni, hanem megszegyenítve az igazság gyűlölőit, diadalra juttatja azt, vajon nem támad-e fel szívünkben is hála, hogy e bizalom ezer és ezer szenvedés tisztító tüzéből kikerülve valósággá lett s él a mi hitünk és élni fog, mert „az ég és a föld elmúlnak, de az Úr beszédei soha el nem múlnak!”

*

A világtörténeti jelentőségű férfiak családi élete iránt az emberiség mindig bizonyos érdeklődéssel viseltetik, mert megragadja azon ellentétnek varázsa, amelyet az ily szellemóriásnak közéleti szereplése és családi köre közt lát: a világban eleme a küzdelem, az alkuvást nem ismerő harc, a családban ellenben a szelíd béke, a gyengédség, szeretet és elnézés. Ilyen ember volt a mi nagy reformátorunk, Luther Márton is; az ő boldog családi életéből fennmarad a tanulság örökké: a nő igazi élethivatása, hogy jó feleség s jó családanya legyen, a férfi sorsa a küzdelem. S míg odakünn a nagyvilágban az élet tengere sziklákat ostromolva háborog, simuljanak el a habok a csendes öbölben, a boldog családi körben. A családi otthon legyen szentély, hová nem hatol el a durva földi lárma, áldozzanak abban a család tagjai a szeretet oltárán, s akkor bizonyosan beköszönt s állandó lakást talál ott a minden család legkedvesebb vendége: a boldogság!

Források:

*Lélekhez kötött szolgálat. – A reformáció emlékéve. = Magyar Honvéd, 2017. március. 54–57. p.

**Dr. Bartók Béla: Órállók. – A reformáció 400. évfordulója a Nagy Háborúban. = <https://nagyhaboru.blog.hu/2017/11/23/orallok> (Letöltés ideje: 2022. október 29.)

***https://library.hungaricana.hu/en/view/Gyaszjelentések_DebreceniRefKollNagykovnyvtara_TOTHL_TGY/?query=t%C3%B6rteli%20lajos&pg=106&layout=s (Letöltés ideje: 2022. október 29.)

****Törteli Lajos: Luther családi élete. = Evangélikus Családi Lap, 1905. december 20. 193–197. p.
(https://medit.lutheran.hu/files/evangelikus_csaladi_lap_1905_10evf_19.pdf; letöltés ideje: 2022. október 29.)

*****Molnár János: Családbarát országgá váltunk. – A 35. születésnapját ünneplő NOE mára nemzetközi tekintélyű szervezetté nőtte ki magát. = Magyar Nemzet, 2022. október 29. 6. p.

Illusztráció az Evangélikus Családi Lap 1927. szeptember 4-i számának címlapjáról. (Letöltés ideje: 2022. október 29.)